

Национален форум „Предизвикателства
пред развитието и разпространението на българския
език, литература и култура”

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК В ИСТОРИЧЕСКИ ГРАНИЦИ – РАЗПРОСТРАНЕНИЕ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ И ОБУЧЕНИЕ В НАСТОЯЩЕТО

Лучия Антонова-Василева
Илияна Гаравалова

Институт за български език – БАН

Резюме. Публикацията разглежда диалектните особености на българския език по данни на *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*. Посочват се примери за лексикалното богатство на българския език. Разглежда се обучението по български език в районите, в които той съществува днес само под диалектна форма. Проследява се и употребата на диалектни форми на български език със стилистична функция в съвременната езикова практика.

Keywords: dialectology, Bulgarian language, teaching methods

Българският език, както всеки друг език по света, не е напълно еднакъв на цялата езикова територия, на която е разпространен. Той има своите общи черти, които разкриват неговото единство. Те се откриват преди всичко в граматичния му строеж: например в изразяването на определеността при системата на имената: *дай ми книгата*; в начина, по който се образуват формите за бъдеще време в системата на глаголите – с неизменяема частица и с форма за сегашно време на спрегаемия глагол: *ще чета (че четем, ке четам, ша четам, за четам, са четам* и т.н.) и мн. др.

Заемайки средищно място на Балканския полуостров, българският език се разпространява сред разнообразна по своите географски особености и релеф територия. Той се говори в селища, разположени в равнини и низини, близо до големи икономически центрове, но също така и в отдалечени високопланински местности, в разделени от реки и долини райони. По исторически причини, въпреки че именно България става огнището на разпространение на първия писмен славянски език, в по-късната ни история нашата земя нееднократно е била лишавана от възможността да организира културни и книжовни средища, които да служат за разпространение на езикови норми, уеднаквяващи българската реч в отделните географски области. Поради всички тези причини, които повече или по-малко се откриват във всеки език по света, въ-

преки общите особености на българския език в отделни райони може да се забележат и редица диалектни различия.

Тези различия са представени на *Картата на диалектната делитба на българския език*, издадена в електронен вид и като книжно тяло от Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ към БАН. Тя е съставена от Л. Антонова-Василева, Л. Василева, Сл. Керемидчиева и А. Кочева (Карта, 2014). Картата обхваща разпространението на българския език вътре и извън съвременните държавни граници, които, както знаем, многократно са се променяли. На картата се очертава основната двудялба на източни говори (с изговор *хляб, мляко, сняг*), отразени с цветове в топлата гама – червен и нюанси на червения, и западни говори (с изговор *хлеп, млеко, снек*), отразени с цветове в студената гама – син и нюанси на синия. Вътре в източния и западния ареал се открояват основните групи диалекти – североизточни, между които мизийски, балкански и подбалкански; югоизточни, между които източнорупски – странджански и тракийски, среднорупски – родопски, западнорупски; а в западния дял на българското езиково землище – северозападни, между които същински северозападни (западномизийски) и крайни северозападни, югозападни, между които същински югозападни и крайни югозападни.

В границите на основните диалектни групи са очертани основните диалекти, разграничаващи се по своите главни диалектни особености. Те са около 40, но трябва да се каже, че в зависимост от различните критерии – различните диалектни явления, според които се извършва класификацията, този брой би могъл да варира, защото, както казват хората, „*Всяко село си е башка език*“.

Диалектното многообразие на лексикално равнище може да се илюстрира с картата за *Названия за пръжски* от *Обобщаващия том на Български диалектен атлас* (БДА. ОТ, 2001: к. № Л 24). На картата откриваме 13 различни лексеми: *пръшки, друпки, жумерки, чварки, кацанки, клиси, чурупки, шушулки, джубри, джикариди, какърдак, ципори*. Някои от тези диалектните лексеми имат различни словообразователни варианти – напр. *друпки* и *дрошки*, а освен това и различни фонетични варианти – т.е. различни варианти на произношението.

Картите на лексикалните диалектни различия показват и любопитни случаи на семантични различия между лексемите, поради които се развива своеобразна омонимия на диалектно равнище. Така на картите *Названия за диня* (БДА. ОТ. 2001: к. № Л 34) и *Названия за пъпеш* (БДА. ОТ, 2001: к. № Л 35) личи, че названието *диня*, което в Североизточна България и съвременния български книжовен език означава ‘растение с голям, объл, сладък и сочен плод с твърда зелена кора, *Citrullus vulgaris*’ в Западна България има названия *любеница*. В тази област обаче названието *диня* означава ‘пъпеш – т.е. растение с голям, обикновено продълговат и бледожълт, ароматен и сочен сладък плод, *cucumismelo*’. На Югозапад *пъпешът* се нарича *пипон*, а *динята* – най-често *бустан* или *карпуз*, на Югоизток, когато искаме да похапнем *диня*, трябва да

си поръчае *карпуз*, а ако ни се яде *пъпеш*, най-добре да помолим за *каун*. Изобщо, когато пътуваме из България, е добре да познаваме местните названия на плодовете, зеленчуците и храните, ако искаме да се насладим пълноценно на трапезата.

Диалектните карти разкриват не само разнообразието на говорите, но и единството на българския език, отразено в неговото диалектно разнообразие. Така на картата *Глаголи със значение 'зова, призовавам'* (БДА. ОТ, 2001: к. № Л 84) откриваме диалектните ареали на западнобългарското *окам*, на родопското *рукам*, но и единството между североизточните съртски говори в Преславско и югоизточните западнорупски говори по наличието на глагол *кликам* в Гоцеделчевско и Драмско, изгубен в съвременния книжовен език, но съхранен в глаголите *възкликна*, *възкликвам*, в съществителното *възклицание* и др.

Във връзка с картата на диалектната делитба на българския език трябва да отбележим, че тя почива на многобройни факти и документи за изяви на българската диалектна реч във от съвременните държавни граници. На нейния електронен вариант може да се чуят образци от диалектите в Албания – Гора, Голо бърдо, Преспанско, Корчанско, както и от Северна Гърция. Тук може да покажем един малък писмен документ на диалекта на с. Бобошица, Корчанско, написан с латински букви. От текста личи запазването на старобългарското произношение на гласни с носов призвук – *братученд*, както и отглаголното съществително *итенъе* от глагола *итам* ‘обичам, желая силно’. Снимката е от 1929 г. – годините, през които френският езиковед Андре Мазон е определил диалекта като български (Mazon, 1936). И до наши дни носителите на диалекта, макар и останали малобройни, ползват този диалект в своите документи и писма. Важен е фактът, че езикът не може да изчезне или да се промени съществено през един период от 50 или дори 100 години. Роенето на множество „малки езици“, станало популярно в наши дни, е несъстоятелно от езиковедска гледна точка. Съществуването на население, което пази родния си български диалект, налага грижи за обучението по български език, култура и история в Република Албания.

Обучението по български език в Република Албания се извършва, на първо място, в *Университета на Тирана*. Редица изтъкнати българисти и специалисти по балкански езици са били преподаватели там. Между тях трябва да споменем проф. Петя Асенова. Преподаватели са били и възпитаници и сътрудници на Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Института за български език при Българската академия на науките – София, и др.

Освен в *Университета на Тирана* обучение по български език, история и култура в Република Албания се осъществява и в летни курсове за кандидат-студенти от български произход. Те се организират в Тирана и Корча. През последните години е организирано и *Училище по български език, история и култура* по програмата *Роден език и култура зад граница*, финансирана от Ми-

нистерството на образованието и науката на Република България. Работата при обучението по български език на кандидат-студентите се състои главно в обяснението на различията между книжовната норма и диалекта на фонетично и граматично равнище, както и на изучаване на културната лексика и терминологията. Естествено, големи усилия трябва да се полагат за обучението по българска история и литература, с които младежите са напълно незапознати.

Благодарение на усилията на Дружеството на българите мюсюлмани в гр. Призрен и на подкрепата на Посолството на Република България в Прищина през последните години започна организирането на летни курсове за кандидат-студенти от български произход и в Република Косово. Те се провеждат в с. Речене, Призренско, и се радват на голям интерес – ежегодно са посещавани от повече от двадесет младежи. Това е добро начало за развитие на българистиката в Република Косово. Територията на тази млада държава включва обширна част от областите Гора и Жупа, мюсюлманско население, говорещо диалект, който споделя основните типологични особености на българския език и преди всичко развитието на аналитизъм в именното и глаголното словоизменение. Още през 1900 г. В. Кънчов акцентира върху българския произход на населението от разглежданите области, чийто говор е „много чист“, „запазен от арнаутски примеси“ и носещ „всички отличия на дебърското българско наречие“ (Кънчов, 1900: 100-102). Това наблюдение е потвърдено и от експедицията в Македония и Поморавието през 1916 г. (Тончева, 2012: 33). Най-новите изследвания по проблема също потвърждават извода, че най-вероятно това са „местни стари жители от български род, приели мохамеданството“ (Иванов, 1993: 140 – 141; Антонова-Василева, 2014а и др.). Затова и в Република Косово, както и в Република Албания, при обучението по български език се набляга преди всичко на преодоляването на диалектните навици в речта. Значителни усилия се полагат за запознаване с българската история и литература. В курсовете се използват следните учебници:

1. *Говорите ли български език*, Юлия Антонова и Елга Кирякова, изд. „Наука и изкуство“, София, 1991 и сл.
2. *Литература за XI клас*, ЗПП Пелева, И., Хранова, А., „Просвета“, София, 2001, 2012 и сл.
3. *Христоматия по литература за XI клас*, ЗПП Пелева, И., Хранова, А., „Просвета“, София, 2001, 2012 и сл.
4. *История и цивилизация за XI клас*, ЗП Гюзелев, В., Гаврилова, Р., Стоянов, Ив., Лалков, М., Огнянов, Л., Радева, М., „Просвета“, София, 2001, 2012 и сл.
5. *Здравейте! – Учебник по български език за чужденци (ниво А1 – А2) + CD*, Курева, Г., Бумбарова, Кр., Бъчварова, Ст., Изд. на НБУ, София, 2013.
6. *„Българските ханове и царе: От хан Кубрат до цар Борис III“*, Пантев, А., Андреев, Й., „Абагар“, София, 2015.
7. *„История на България за кандидат-студенти“*, Матанов, Хр., Калфова, М., „Сиела“, София, 2002.

8. *Христоматия по литература за XI клас*, Протохристова, Кл., Черпокова, С., „Анубис“, София, 2009.

9. *Христоматия по литература за XII клас*, Протохристова, К., Ичевска, Т., „Анубис“, София, 2009.

10. *Българска история в 100 личности*, Кънчев, Ив., Колев, Ив., Мишев, М., БГ Учебник Прес, София, 2014.

11. *Българска история в 100 събития*, Кънчев, Ив., Колев, Ив., Мишев, М., БГ Учебник Прес, София, 2015.

В курсовете се използват и допълнително разработени урочни материали от преподавателите, както и създадените от ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН, във връзка с проектите „*Заедно напред*“ и „*Написаното остава. Пиши правилно!*“ интерактивни уроци по български език и езикови разработки и всички лингвистични ресурси, достъпни за ползване на интернет-страницата на Института <http://ibl.bas.bg/>. Използва се подходът на съчетаването на усвояването на текстове по българска литература и българска история с обучение по български език, като се изтъкнат специфичните фонетични явления, граматични форми и лексикални особености в тях. При разглеждането на всяка от тези особености се провеждат и упражнения, свързани с уроците по български език, които да затвърдят знанието по съответния въпрос – напр. правило за произношение и писане на променливо *я*; правило за употреба на пълен и кратък член и др.

Териториите, останали вън от съвременните държавни граници, са единият тип райони, където диалектите безспорно съществуват и днес. Диалектът в тези области е основният облик, под който продължава да живее и днес българският език. Но и в границите на Република България диалектите също неизменно присъстват и се развиват. Диалектните навици личат в спонтанната писмена и устна реч. В това отношение обучението по граматика и правопис трябва да се насочи именно към обяснението на диалектните различия от писмената норма, за да се улесни възприемането на нормата и обучението на правоговор и правопис.

В нашата съвременност наблюдаваме и един друг тип диалектни прояви в речта, които все повече се разширяват. Те се основават на употребата на диалекта със стилистична функция в речта – за придаване на оригиналност, автентичност и отношение на близост със събеседниците. Като пример може да се посочи снимка на старателно монтиран надпис на един буклукчийски камион, заснет от мен преди няколко дена в София, който гласи: „*Е оти се напинъаш, бе, пустинъак!*“. Подтикът за подобни езикови изяви идва от съвременната публицистика – телевизионните предавания, медийните изяви, но в действителност те по-скоро разпространяват, отколкото създават феномена. Механизмът е същият, на който се дължи употреба на диалектните облици в езика на художествената литература и драматургията – стремеж към по-силно въздействие върху слушатели и читатели.

Днес процесът обхваща все по-широко езика на младежта дори и в интернет. Това е едно своеобразно разширяване на диалектните особености в младежкия сленг, и по-специално в младежкия тарикатски жаргон, тъй като в диалектната реч се съхраняват белезите на самобитност и културна историческа памет на народа. Този тип прояви на диалектното в речта трябва да се схващат не като грешка при отклонението от нормата, а като стилистично маркиране на речта, което я обогатява. При наличието на добро обучение по български език не само на книжовно, но и на диалектно равнище, на информация за разнообразието в езика на писателите от различни епохи, този начин на използване на диалектното би могъл дори да се насърчава. След като той вече се прилага спонтанно и широко, опитът да бъде спрял едва ли ще доведе до успех. По-скоро той би трябвало да се овладее и използва заради способността на диалектите да изградят мост в езиковото и културното съзнание, който да послужи за връзка между история, настояще и бъдеще в хронологичен план. Още по-важно е разширяването на познанията за диалектното единство на българския език във и извън държавните граници, защото те в наши дни стават все по-нетрайни. Известно е, че в Албания и Косово българските общности наричат своите говори „нашенски“. Но и на гостите от България те казват: *Збóрите чýсто нàшенски*. Знанието за **нашите диалекти** е знание за този обширен **нашенски език**, което не трябва да забравяме, а трябва да предадем на **нашите потомци**.

БЕЛЕЖКИ

1. Текстът е представен на националния форум „Предизвикателства пред развитието и разпространението на българския език, литература и култура“.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Antonova-Vasileva, L. (2014). Fonetichnata sistema na govora na s. Shishtevevs, Kukaska Gora, Republika Albania. – V: ИБЕ, кн. ННVII, с. 76 – 112. [Антонова-Василева, Л. (2014). Фонетичната система на говора на с. Шишевец, Кукаска Гора, Република Албания. – В: ИБЕ, кн. XXVII, с. 76 – 112].
- Antonova-Vasileva, L. L. Vasileva, Sl. Keremidchieva & A. Kocheva (2014). Kartata na dialektnata delitba na balgarskiya ezik, Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“; http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/ [Антонова-Василева, Л. Л. Василева, Сл. Керемидчиева & А. Кочева (2014). *Карта на диалектната делитба на българския език*, София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“; http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/]

- Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika (2001). Sofia: KK „Trud“ [*Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Фонетика. Акцентология. Лексика* (2001). София: КК „Труд“].
- Ivanov, Y. (1993). Zapadnite kraishita na Makedoniya v etnograficheskoto otnoшение. – V: Nauchna ekspeditsiya v Makedoniya i Pomoraviето 1916. Sast. Petar Hr. Petrov, s. 136 – 150 [Иванов, Й. (1993). Западните краища на Македония в етнографическо отношение. – В: *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. Съст. Петър Хр. Петров, с. 136 – 150].
- Kanchov, V. (1900). Makedoniya. Etnografiya i statistika. Sofia: Balg. Knizhovno D-vo [Кънчов, В. (1900). *Македония. Етнография и статистика*. София: Българско книжовно д-во].
- Mazon, A. (1936). *Documents contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*. Paris: Librairie Droz, 1936, 461 pp.
- Toncheva, V. (2012). *Nepoznatata Gora*. Sofia: Rod [Тончева, В. (2012). *Непознатата Гора*. София: Род].

BULGARIAN LANGUAGE IN HISTORICAL BORDERS – SPREADING OVER THE CENTURIES AND TRAINING AT PRESENT

Abstract. The publication examines dialectal features of the Bulgarian language, according to the data from “*Atlas of Bulgarian Dialect. Generalizing Volume*”. The examples of lexical richness of the Bulgarian language are considered. The teaching of Bulgarian language is reviewed in the areas where it exists today only in dialectal form. The use of dialect forms of Bulgarian language with stylistic function in modern linguistic practice is analyzed.

Dr. Luchia Antonova-Vasileva, Assoc. Prof.

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
E-mail: luch_antonova@abv.bg

Dr. Iliyana Garavalova, Assist. Prof.

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
E-mail: garina@abv.bg

В новите книжки на научните списания на издателство

АЗ·БУКИ четете

4/2016: сп. „Педагогика“

Нравствено-етичното и религиозното в съвременната педагогическа наука / Лучиян Милков

Педагогическата наука е наука за човека, за неговия вечен и непрестанен стремеж към усъвършенстване и самопознание. Основите ѝ са положени в класическата гръцка епоха, в древна Елада, чрез дейността и трудовете на множество древногръцки философи, сред които се отличават Сократ, Платон и Аристотел.

Педагогически условия за постигане на режим на преодоляване на детската самота / Александра Ковачева

Научният труд идентифицира и анализира необходимите педагогически условия за преодоляването на детската самота. Определят се пет условия за превенция и корекция на самотата. Те са: резиланс, взаимоотношения, оптимизъм, компетенции, емоционални умения.

2/2016: сп. „Химия. Природните науки в образованието“

Mediation in Resolving Conflicts between Chimeric School Groups – A Restorative Practice in School / D. Chankova, N. Tsankov, E. Popova

The relatively new phenomenon in school settings – chimeric school groups – creates new school ethos and deserves privileged attention and research. Apparently, new approaches are needed too. Mediation as a universal restorative practice has been adapted to school environment.

The Contribution of Model Teaching and Material Development to Physics Teaching: Faraday's Law of Induction / I. Karaman, R. Dilber, A. Yelgün

This study aims to enable the subjects of physics lessons to be understood easily and permanently, to help the students associate the subjects with life when they do their jobs, and to develop the feel that they can construct a material through the information they gain in Physics lessons.

2/2016: сп. „Чуждоезиково обучение“

Невронауките в помощ на преподаването на чужди езици / Таня Димитрова

Огледалните неврони, звученето на всеки език на различна честота на звука, ролята на хипоталамуса – „емоционалния мозък“, за запаметяването са научно доказани факти. Те могат да отключат резервите на мозъка, като го използват цялостно, балансирайки неговия аналитичен и творчески потенциал.

Преводът – процес на транскодиране / Ирена Кръстева

Статията анализира критично някои аспекти на семиотично-трансформационния модел на превода. Първата част проблематизира машинния превод, а втората представя залозите на науката за превода, така както я разбира българският семиотик Александър Людсков.

2/2016: сп. „Математика и информатика“

Ойлер-Вен диаграми или MZ-карти в началната училищна математика / Здравко Лалчев, Маргарита Върбанова, Ирина Вутова, Иван Душков

Предметът на статията е построяване на математически модели на проблемни ситуации, породени от адитивни операции (обединяване, пресичане и допълване) с крайни множества в началната училищна математика.

Обвързване на обучението по алгебра и геометрия / Румяна Маврова, Пенка Рангелова

В настоящата статия показваме приложението на безкрайно малка геометрична прогресия в геометрията. За целта предлагаме система от задачи, илюстриращи тази връзка.

2/2016: сп. „Професионално образование“

Учителят герой в центъра на образователната реформа (през погледа на специалист) / Лилия Стоянова

Авторът представя професионално мнение по проектозакона за народната просвета от 2016 година. Разгледани са ключовите компетентности, които са дефинирани, политиките, гарантиращи равнопоставеност и повишаване на качеството. Коментирана е също и новата трудова характеристика на длъжността учител.

Музеите и училищата – заедно за модерно и иновативно образование, или връзка, обречена на успех / Екатерина Цекова

В статията се разглеждат възможностите за сътрудничество между училищата и музеите в тяхната обща мисия по образоването на младото поколение. Предложени са идеи за мотивиране на учениците чрез въвеждане на известни личности, които да засилят интереса към придобиването на знания в различни области. Дадени са примери за успешни практики в подобно сътрудничество.

2/2016: сп. „История“

Българските училища в чужбина – историко-географско изследване / Боян Кулов

Предмет на настоящото изследване е ролята и отношението на българската тържжава към тези нови явления, към продължаващото рязко увеличаване на училищата в чужбина, в които се преподава български език и култура.

Лихварството в България и опитите за неговото регулиране в края на XIX век / Росица Златинска

Статията има за цел да проследи лихварството, определяно като неорганизиран кредит, при който отделни лица дават заем срещу лихва (натурална или в пари). Лихварската дейност се корени в период далеч преди Освобождението.

2/2016: сп. „Стратегии на образователната и научната политика“

Проявление на културните зависимости при тестовото оценяване през призмата на международните сравнителни изследвания на постиженията на учениците / Наталия Василева

Описани са няколко типични отклонения в процеса на създаването на тестови инструменти, които биха довели до ненадеждни резултати за постиженията на учениците, ако не бъде отчетено влиянието на различни културни характеристики.

„Стратегическо мислене – метапознание – рефлексия“ в практическото обучение на студенти педагози / Николай Цанков, Веска Гювийска

Статията разглежда релацията „стратегическо мислене – метапознание – рефлексия“ в контекста на практическото обучение на студентите педагози. Тя прави ретроспекция на идеята за стратегическо мислене при Им. Кант, Джон Дюи до Мартин Ковингтън, който го проблематизира от гледна точка на образованието и успеваемостта на студентите.

1/2016: сп. „Философия“

Връзката с „Другия“ – приемане или отхвърляне, релация между „Аз“ и „Ти“ / Лучиан Милков

Разглеждат се въпроси, свързани с развитието на обществото в нашето съвремие и мястото на „Другия“ в междуличностните взаимоотношения. Проследяват се позициите на М. Бубер за връзката с „Другия“ и релацията между „Аз“ и „Ти“.